

اقبال کا تصورِ ملت

غلام حیدر آسے، ادارہ تحقیقاتِ اسلامی، اسلام آباد

تاریخ شاید ہے کہ جب کبھی کوئی معاشرہ طاعونی قوتوں کا شکار ہو کر ذلت و پستی اور نیکیت و تباہی کے ہلک ناروں کی طرف بڑھنے لگتا ہے تو رحمتِ الہی جوش میں آکر کسی پیغامبر یا مصلح کو بھیج کر اس عظیم خطرہ سے اسے نجات دلاتی ہے۔ انسانیت اور اسلام کا آپس میں چول دامن کا ساتھ ہے تخلیقِ آدم کے ساتھ ہی حق و باطل کی وہ ازلی وابدی پیکار شروع ہوئی جو قافلہ انسانیت کو بامِ عروج تک پہنچانے اور حق کو غالب کرنے میں نمایاں کردار ادا کرتی ہے۔

ستیزہ کار رہا ہے ازل سے تا امروز چسراغِ مصطفوی سے شرارِ بولہبی !
تاریخِ ادیان کے مطالعہ سے واضح ہوتا ہے کہ قدیم زمانہ میں دینِ قومی تھا جیسے مصریوں اور یونانیوں کا، پھر نسلِ بنیادوں پرست اُٹھ آیا جیسے یہودیوں کا، مسیحیت نے اسے انفرادی قرار دیا، لیکن خاتمِ الانبیاء حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم نے دینِ انسانیت پیش کر کے انعامِ خداوندی کو عام کر دیا۔ لے

قانونِ فطرت کے تحت جب کبھی عالمِ اسلام کی کشتی گرداب میں پھنسی، خالقِ کائنات نے کسی مردِ باصفا اور انسانِ صالح کے ذریعہ اسے پھر دریا نے حیات کی موجوں پر فتح و کامرانی سے رواں دواں کر دیا، امامِ غزالیؒ، امامِ ابنِ تیمیہؒ، شاہ ولی اللہؒ، جمال الدین افغانیؒ وغیرہم ملتِ اسلامیہ کے ایسے ہی ناخدا ہیں۔ اٹھارہویں صدی عیسوی میں شاہ ولی اللہؒ نے تجدیدِ ایمان کے دین کا بیڑا اٹھایا۔ اور سب سے پہلے ایک نئی روح پیدا کرنے کا احساس کیا لیکن

لے مقالاتِ اقبال صفحہ ۲۲۴ مرتبہ سید عبدالواحد معینی مطبوعہ شیخ محمد اشرف لاہور مئی ۱۹۶۳ء - سیرِ اقبال

از محمد طاہر فاروقی صفحہ ۱۶۴ قومی کتب خانہ لاہور ۱۹۶۶ء -

س عظیم اثنان فریضے کی حقیقی اہمیت و وسعت کا پورا پورا اندازہ تھا تو سید جمال الدین افغانی کو جو اسلام کی
یاد ملی اور حیاتِ ذہنی کی تاریخ میں بڑی گہری بصیرت کے ساتھ ساتھ طرح طرح کے انسانوں اور ان کے عادات و
دخائل کا خوب تجربہ رکھتے تھے۔ ۱۷

اس سلسلہ کی مضبوط اور نمایاں کردی وہ شخصیت ہوئی جس نے اسلام (نظامِ فکر و عمل) میں تمام علمی
تصورات کی تردید کر کے اس کی سائنٹیفک تعبیر پیش کی۔ یہ مرد فقیر، خود آگاہ و خدا مست، پیامبرِ خودی و بخود
علوم مشرق و مغرب کا خزینہ، توقیر و تمکینِ آدمیت کا مبلغ اور زوالِ انسانیت پر میناب و دردمند تھا۔ رب
مہم و قدیر نے اس کے جسدِ خاکی میں ایک مصلحِ حیات و انسانیت منکرِ عظیم، شاعرِ حکیم اور محیِ الملت و الدین
کو جمع کر دیا تھا۔ یہ علامہ اقبالؒ تھے جنہوں نے اپنے وسیع و عمیق مطالعہ سے اس صداقت کو پایا تھا کہ صرف اسلام ہی ایک
ایسا دین ہے جو اپنے نظامِ فکر و عمل سے پوری انسانیت کو ازلی وابدی بنیادوں پر متحد کر کے اسے کامیابی و
کامرانی کے نقطہٴ خروج سے بہکنے لگا رہا ہے۔

اس حقیقت پر ایمان و یقین کے بعد اس نے وراثتِ پیغمبری کا حق ادا کیا اور پوری انسانیت کو
حقیقتِ اسلام سے آگاہ کیا۔ اسے فلاح و نجات کی راہ دکھائی، اتحاد و اتفاق کی دعوت دی۔ عہدِ است و
بابِ امانت یاد دلایا۔ جنہوں نے اس دعوت کو اپنایا اور ہدایت و صراطِ مستقیم پر گامزن ہوئے، انہیں ایک
لڑی میں پرو کر ملتِ اسلامیہ سے تعبیر کیا۔ اور جن کی آنکھیں اس نورِ ہدایت سے محروم رہیں انہیں ملتِ کفر کی زنجیر
میں باندھا۔

یہ امر مسلم ہے کہ فکرِ اقبال کا سرچشمہ قرآن مجید ہے، اتحاد و فلاحِ انسانیت کی پیام بر ہر ریب سے
منزہ اور منزل من اللہ کتاب ہے، لہذا اقبال کا پیش کردہ تہصُّؤ ملت بھی اسی کتابِ حکیم سے مستنبط ہے۔
قرآن مجید نے بنی نورِ انسان کو دو جماعتوں میں تقسیم کیا ہے۔

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُّؤْمِنٌ وَاللّٰهُ يَاعْلَمُ مَا تَعْمَلُونَ (التغابن - ۶)

ایک وہ جماعت جو خالق کی مطیع اور کائنات پر فرمانروا ہے۔ دوسری وہ جماعت جو مخلوق کی فرمانبردار اور
خالق کی نافرمان ہے۔ اقبال نے اول الذکر جماعت کو ملت کے نام سے موسوم کیا جس کا دوسرا نام امتِ وسطیٰ
یا امتِ مسلمہ ہے۔

قرآن مجید میں لفظ ملت تقریباً پندرہ مرتبہ استعمال ہوا۔ اور ہر مقام پر اس کے معنی شرع و منہاج ہیں۔ لفظ امت بھی دین و مذہب اور ایک مسلک و مذہب کا اتباع کرنے والی جماعت کے معنی میں آیا ہے۔ لیکن لفظ قوم صرف گروہ یا مردوں کی جماعت کے لئے مستعمل ہوا ہے اور یہ جماعت دقوم، باعتبار قید نسل، رنگ زبان، وطن، اخلاق، ہزار جگہ اور ہزار رنگ میں ہو سکتی ہے لیکن ملت سب جماعتوں کو تراش کر ایک نئی جماعت کی بنیاد رکھتی ہے۔ بقول اقبال "ملت یا امت اقوام کی جاذب ہے خود ان میں جذب نہیں ہو سکتی۔" لہذا قوم اسلام یا قومیت اسلام صرف امت مسلمہ یا ملت اسلامیہ ہے اور اقبال نے بھی ملت کے یہی معنی ے کر اسے قوم کے لئے استعمال کیا ہے۔ جب کوئی قوم، قومیت اسلام کو اختیار کرتی ہے تو اسے باقی تمام سابقہ قومی اعتبارات کو اسلامی اعتبارات کے تابع کرنا پڑتا ہے۔ قلب نظر اور فکر و عمل کی یہی شہادت قریش مکہ کے لئے اسلام لانے میں حاصل تھی۔

تو عرب ہو یا عجم ہو تیرا لا الہ الا
لغت غریب جب تک تیرا دل نہ دے گواہی

صرف اسلام ہی اللہ کا دیا ہوا دین انسانیت ہے اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ لہذا وہی انسانوں کی صلاح و فلاح کا ضامن اور پوری انسانیت کی وحدت کا داعی ہے۔ "اگر عالم بشریت کا مقصد اقوام انسانی کا امن و سلامتی اور ان کی موجودہ اجتماعی بیعتوں کو بدل کر ایک واحد اجتماعی نظام بنانا قرار دیا جائے تو سوائے نظام اسلام کے کوئی اور اجتماعی نظام ذہن میں نہیں آ سکتا کیونکہ اسلام محض انسان کی اخلاقی اصلاح ہی کا داعی نہیں بلکہ عالم بشریت کی اجتماعی زندگی میں ایک تدریجی مگر اساسی انقلاب بھی چاہتا ہے جو اس کے قومی اور نسلی نقطہ نگاہ کو یکسر بدل کر اس میں خالص انسانی ضمیر کی تخلیق کر لے۔" ان معتقدات پر مبنی دستور العمل ہی عالم بشریت کے اتحاد کے لئے انسانی جذبات و افکار میں یک جہتی و ہم آہنگی پیدا کر کے اسے ایک امت کے قالب میں ڈھال دیتا ہے۔ اسی نے علامہ اقبال نے قومیت کے اسلامی تقہ دوسری اقوام سے مختلف و متماز کرتے ہوئے فرمایا: "ہماری قومیت کا اصل اصول نہ اشتراک زبان ہے نہ اشتراک وطن، نہ سیاسی و اقتصادی اغراض بلکہ ہم سب لوگ اس ملت کے معنی قوم و امت بھی ہیں اور فارسی میں اس کے یہی معنی عام ہیں علامہ اقبال نے اس وجہ سے ملت کو بھی معنی امت استعمال کیا ہے۔

۳۵ مقالات اقبال صفحہ ۲۳۱، سیرت اقبال صفحہ ۴۱۔ ۳۶ مقالات اقبال صفحہ ۲۲۱، سیرت اقبال صفحہ ۱۵۴

۳۷ بال جبریل صفحہ ۶۸۔ ۳۸ مقالات اقبال صفحہ ۲۲، سیرت اقبال صفحہ ۳۱۵

براہری میں جو نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نے قائم فرمائی تھی اس لئے شریک میں کہ مظاہر کائنات کے متعلق ہم سب کے معتقدات کا سرچشمہ ایک ہے اور جو تاریخی روایات ہم سب کو ترک میں پہنچی ہیں۔ وہ بھی ہم سب کے لئے یکساں ہیں۔ اسلام تمام مادی قیود سے بیزار ہے اور اس کی قومیت کا دار و مدار ایک خاص تہذیبی تصور پر ہے جس کی تجسیمی شکل وہ جماعت اشخاص ہے جس میں بڑھتے اور جھٹکتے رہنے کی قابلیت طبعاً موجود ہے؛ اقبال کا تصور ملت قومیت کا اسلامی تصور ہے اس لئے وہ ملت ان افراد انسانی کے مجموعہ کو کہتے ہیں جن کی مکمل ہستی پر مذہب حاوی ہو۔ مظاہر آفرینش کے متعلق وہ ایک خاص پہلو سے نظر ڈالتے ہوں۔ بالفاظ دیگر وہ بخشندہ وجود کی عطا کردہ بصیرت ایمانی سے خیر و شر اور خوب و زشت کے متعلق یکساں معیار رکھتے ہوں۔

قوم را اندیشہ ها باید یکے در ضمیر شش مدعا باید یکے
جذب باید در سرشت او یکے ہم عیار خوب و زشت او یکے
ما مسلمانیم و اولاد غلیل از ابکم گیر اگر خواہی دلیل ۱۱
ملت اسلامیہ کی بنیاد ایمان و یقین اور مذہب و عقائد پر مبنی ہے اس لئے افراد ملت یکجان اور مختلف قالب میں۔

ملت ما را اساس دیگر است این اساس اندر دل ما مضمر است
حاضریم و دل بغائب بستہ ایم پس ز بند این و آں و استہ ایم
رشتہ این قوم مثل انجم است چوں نگہم از نگاہ ما گم است
تیر خوش و پیکار یک کیشیم ما یک نما، یک بین، یک اندیشیم ما
مدعا نے ماکمال مایکیت طرز و انداز خیال مایکیت
ماز نعمتہائے او اخوان شدیم یک زباں و یکدل و یک جاں شدیم ۱۲

یقین افراد کا سرمایہ تعمیر ملت ہے یہی قوت ہے جو صورت گر تقدیر ملت ہے ۱۳
افراد ملت کے ازلی وابدی صداقتوں پر مبنی معتقدات پر ایمان وایقان کا نام مذہب ہے اور یہی شے ہے جو پوری انسانیت کو باوجود فطری امتیازات، جذباتی اختلافات اور متعارض تئیات

۱۱ مقالات اقبال صفحہ ۱۲۰ ملت بیضا پر ایک طرانا نظر۔ ۱۲ مقالات اقبال صفحہ ۱۲۳۔ ۱۳ فکر اقبال صفحہ ۵،
ڈاکٹر خلیفہ عبدالحکیم بزم اقبال لاہور ۱۹۶۳ء۔ ۱۴ اسرار رموز صفحہ ۱۰۶۔ ۱۵ اسرار رموز صفحہ ۱۰۰۔ ۱۶ ہنگام صفحہ ۲

کے مسلک وحدت میں پروتی ہے۔ یہی دینِ قیم ان میں وحدتِ فکر و نظر، ذوقِ سعی و عمل اور جذبہٴ قوت و تنظیم دم پیدا کرتا ہے انہیں اصلاحِ احوال، انصافیت اور ترویجِ قوانین و احکامِ الہی کے لئے تمام باطل قوتوں کے خلاف جہاد پر آمادہ کرتا ہے۔ یہی ان کی معاش و معاد کی فلاح و نجات کا ضامن اور قوت و استقامت کا مرکز و مدار علیہ ہوتا ہے۔ جو نبی افراد انسانی اس مرکز و محور سے ہٹے ان کی قوت و جمعیت انتشار کا شکار ہو جاتی ہے۔ اتحاد ملت پارہ پارہ ہو جاتا ہے کیونکہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رحمتہ للعالمین کی بنا کردہ قوم کی ترکیب تمام دیگر اقوام سے جدا اور خاص ہے اس کا مرکز و محور ”الدین“ ہے اور وہی قوت و اتحاد کا مدار علیہ ہے

اپنی ملت پر قیاس اقوامِ مغرب سے نہ کر خاص ہے ترکیب میں قومِ رسولِ ہاشمی
ان کی جمعیت کا ہے ملک و نسب پر انحصار قوتِ مذہب سے مستحکم ہے جمعیت تیری
دائنِ دین ہاتھ سے چھوٹا تو جمعیت کہاں اور جمعیت ہوئی رخصت تو ملت بھی گئی ۱۳
مذہب سے ہم آہنگی اسناد سے باقی دین زخم ہے جمعیتِ ملت ہے اگر ساز ۱۴
الاسلام دینِ انسانیت اور آئینِ فطرت ہونے کی بنا پر اپنی ملت و قوم کے اساسی ارکان میں سے اولیٰ
ترین و اہم ترین رکنِ توحید کو قرار دیتا ہے، ہدایت یافتہ انسانوں کا یہ وہ نقطہ ارتکاز ہے جس کے لئے وہ تمام
عارضی و قومی اعتبارات سے دستبردار ہو جاتے ہیں۔ اپنی تمام قوتوں اور صلاحیتوں کو اسی ذاتِ بے ہمتا کی اطاعت
کے لئے مخصوص کر لیتے ہیں۔ اس طرح ازلی وابدی صداقتوں اور حقائقِ اصلہ کو قبول کر کے ان کا دائرہ کار
رومی و لامکانی ہو جاتا ہے۔ اپنے آپ کو ذاتِ مطلق کے حوالے کر دینے سے حقیقت وہ اپنی فطرتِ صحیحہ کی پیروی
رتے ہیں۔ ۱۵

اسی عقیدہٴ توحید سے ان کے زاویہٴ نگاہ، معیارِ خیر و شر، جذبات و افکار، اعمال و اخلاق اور اجسام و
روح میں وحدت پیدا ہوتی ہے۔

ملتِ بیضاتن و جاں لا الہ سناں مارا پرداں گرواں لا الہ
لا الہ سرمایہ اسرارِ ما رشتہٴ اش شیرازہٴ افکارِ ما
ملت از یک رنگی دلہا سنتے روشن از یک جسلوہ سیناستے ۱۶
اسی نقطہٴ توحید سے ان میں دوام و افاقیہ کی شان پیدا ہوتی ہے۔ کیونکہ یہی حقیقت کی ابتدا و انتہا ہے۔

۱۳ بانگِ درا صفحہ ۲۶۹۔ ۱۴ بانگِ درا صفحہ ۲۷۰۔ ۱۵ تشکیلِ جدید الہیات اسلامیہ۔ ۱۶ امرار و روز صفحہ ۱۰۶

نقطہ ادوارِ عالم لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ انتہا نے کارِ عالم لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ
ملتِ اسلامیہ کا دوسرا اساسی رکن عقیدہ رسالت و ختم نبوت ہے۔ اس جماعت میں شامل ہونے والے کو دل و
زبان سے گواہی اور فعل و عمل سے ثبوت دینا پڑتا ہے کہ وہ رسالت مآب صلی اللہ علیہ وسلم کو پیامبرِ دینِ انسانیت اور
خاتم الانبیاء مانتا ہے۔ وحدت پیدا کرنے والا دینِ فطرت اہل دینِ مبین اسکا نے وحی الہی کے ذریعہ بتایا، وہ اس
ملت کی تشکیل کا موسسِ کامل ہے اور نوبتِ انسان کے لئے پیامِ آخریں لانے والا ہے اس محافظِ انسانیت و معلمِ کتابِ
حکمت کا عشقِ قومِ مسلم کا سرمایہ قوت اور ملت کی وحدت کا راز ہے۔

از رسالت در جہاں تگویی ما از رسالت دین ما آئین ما
از رسالت ہم نوا گشتیم ما ہم نفس ہم مدعا گشتیم ما
پس خدا بر ما شریعت ختم کرد بر رسول ما رسالت ختم کرد
ہوئی از ما مغل ایام را اورسل را ختم، ما اقوام را
قوم را سرمایہ قوت ازو حفظ سز وحدتِ ملت ازو
دل ز غیر اللہ مسلمان برکند نعرہ لا قوم بعدی می زند
عشقِ محمدی میں سرشار ہو کر ہر گام اور ہر آن ہیں اس نورِ حقِ خیر البشر کو اسوہ بنانا ہے کیونکہ صرف وہی
اموہِ حسنہ ہے جس میں تکمیلِ انسانیت کا راز مضمر ہے وہی ہمارے لئے معیارِ زشت و خوب اور منبعِ دین و حیات

جہا

بمصطفیٰ برساں خویش را کہ دینِ ہمدوست اگر باو ز رسیدی تمام بولہی است
ہست دینِ مصطفیٰ دینِ حیات شرح او تفسیرِ آئینِ حیات

اسرار و رموز صفحہ ۱۴۸

بر عیارِ مصطفیٰ خود را زند تا جہا نے دگرے پیدا کند
ملتِ اسلامیہ کا تیسرا رکن کتاب اللہ ہے یہی اس قومِ مسلم کا آئینِ حیات و نعمات، رہبرِ کامل مرکزِ لید
اور نوبتِ انسان کا آخری پیام ہے :-

۱۱۸- ۱۱۹- ۱۲۰- ۱۲۱- ۱۲۲- ۱۲۳- ۱۲۴- ۱۲۵- ۱۲۶- ۱۲۷- ۱۲۸- ۱۲۹- ۱۳۰- ۱۳۱- ۱۳۲- ۱۳۳- ۱۳۴- ۱۳۵- ۱۳۶- ۱۳۷- ۱۳۸- ۱۳۹- ۱۴۰- ۱۴۱- ۱۴۲- ۱۴۳- ۱۴۴- ۱۴۵- ۱۴۶- ۱۴۷- ۱۴۸- ۱۴۹- ۱۵۰- ۱۵۱- ۱۵۲- ۱۵۳- ۱۵۴- ۱۵۵- ۱۵۶- ۱۵۷- ۱۵۸- ۱۵۹- ۱۶۰- ۱۶۱- ۱۶۲- ۱۶۳- ۱۶۴- ۱۶۵- ۱۶۶- ۱۶۷- ۱۶۸- ۱۶۹- ۱۷۰- ۱۷۱- ۱۷۲- ۱۷۳- ۱۷۴- ۱۷۵- ۱۷۶- ۱۷۷- ۱۷۸- ۱۷۹- ۱۸۰- ۱۸۱- ۱۸۲- ۱۸۳- ۱۸۴- ۱۸۵- ۱۸۶- ۱۸۷- ۱۸۸- ۱۸۹- ۱۹۰- ۱۹۱- ۱۹۲- ۱۹۳- ۱۹۴- ۱۹۵- ۱۹۶- ۱۹۷- ۱۹۸- ۱۹۹- ۲۰۰- ۲۰۱- ۲۰۲- ۲۰۳- ۲۰۴- ۲۰۵- ۲۰۶- ۲۰۷- ۲۰۸- ۲۰۹- ۲۱۰- ۲۱۱- ۲۱۲- ۲۱۳- ۲۱۴- ۲۱۵- ۲۱۶- ۲۱۷- ۲۱۸- ۲۱۹- ۲۲۰- ۲۲۱- ۲۲۲- ۲۲۳- ۲۲۴- ۲۲۵- ۲۲۶- ۲۲۷- ۲۲۸- ۲۲۹- ۲۳۰- ۲۳۱- ۲۳۲- ۲۳۳- ۲۳۴- ۲۳۵- ۲۳۶- ۲۳۷- ۲۳۸- ۲۳۹- ۲۴۰- ۲۴۱- ۲۴۲- ۲۴۳- ۲۴۴- ۲۴۵- ۲۴۶- ۲۴۷- ۲۴۸- ۲۴۹- ۲۵۰- ۲۵۱- ۲۵۲- ۲۵۳- ۲۵۴- ۲۵۵- ۲۵۶- ۲۵۷- ۲۵۸- ۲۵۹- ۲۶۰- ۲۶۱- ۲۶۲- ۲۶۳- ۲۶۴- ۲۶۵- ۲۶۶- ۲۶۷- ۲۶۸- ۲۶۹- ۲۷۰- ۲۷۱- ۲۷۲- ۲۷۳- ۲۷۴- ۲۷۵- ۲۷۶- ۲۷۷- ۲۷۸- ۲۷۹- ۲۸۰- ۲۸۱- ۲۸۲- ۲۸۳- ۲۸۴- ۲۸۵- ۲۸۶- ۲۸۷- ۲۸۸- ۲۸۹- ۲۹۰- ۲۹۱- ۲۹۲- ۲۹۳- ۲۹۴- ۲۹۵- ۲۹۶- ۲۹۷- ۲۹۸- ۲۹۹- ۳۰۰- ۳۰۱- ۳۰۲- ۳۰۳- ۳۰۴- ۳۰۵- ۳۰۶- ۳۰۷- ۳۰۸- ۳۰۹- ۳۱۰- ۳۱۱- ۳۱۲- ۳۱۳- ۳۱۴- ۳۱۵- ۳۱۶- ۳۱۷- ۳۱۸- ۳۱۹- ۳۲۰- ۳۲۱- ۳۲۲- ۳۲۳- ۳۲۴- ۳۲۵- ۳۲۶- ۳۲۷- ۳۲۸- ۳۲۹- ۳۳۰- ۳۳۱- ۳۳۲- ۳۳۳- ۳۳۴- ۳۳۵- ۳۳۶- ۳۳۷- ۳۳۸- ۳۳۹- ۳۴۰- ۳۴۱- ۳۴۲- ۳۴۳- ۳۴۴- ۳۴۵- ۳۴۶- ۳۴۷- ۳۴۸- ۳۴۹- ۳۵۰- ۳۵۱- ۳۵۲- ۳۵۳- ۳۵۴- ۳۵۵- ۳۵۶- ۳۵۷- ۳۵۸- ۳۵۹- ۳۶۰- ۳۶۱- ۳۶۲- ۳۶۳- ۳۶۴- ۳۶۵- ۳۶۶- ۳۶۷- ۳۶۸- ۳۶۹- ۳۷۰- ۳۷۱- ۳۷۲- ۳۷۳- ۳۷۴- ۳۷۵- ۳۷۶- ۳۷۷- ۳۷۸- ۳۷۹- ۳۸۰- ۳۸۱- ۳۸۲- ۳۸۳- ۳۸۴- ۳۸۵- ۳۸۶- ۳۸۷- ۳۸۸- ۳۸۹- ۳۹۰- ۳۹۱- ۳۹۲- ۳۹۳- ۳۹۴- ۳۹۵- ۳۹۶- ۳۹۷- ۳۹۸- ۳۹۹- ۴۰۰- ۴۰۱- ۴۰۲- ۴۰۳- ۴۰۴- ۴۰۵- ۴۰۶- ۴۰۷- ۴۰۸- ۴۰۹- ۴۱۰- ۴۱۱- ۴۱۲- ۴۱۳- ۴۱۴- ۴۱۵- ۴۱۶- ۴۱۷- ۴۱۸- ۴۱۹- ۴۲۰- ۴۲۱- ۴۲۲- ۴۲۳- ۴۲۴- ۴۲۵- ۴۲۶- ۴۲۷- ۴۲۸- ۴۲۹- ۴۳۰- ۴۳۱- ۴۳۲- ۴۳۳- ۴۳۴- ۴۳۵- ۴۳۶- ۴۳۷- ۴۳۸- ۴۳۹- ۴۴۰- ۴۴۱- ۴۴۲- ۴۴۳- ۴۴۴- ۴۴۵- ۴۴۶- ۴۴۷- ۴۴۸- ۴۴۹- ۴۵۰- ۴۵۱- ۴۵۲- ۴۵۳- ۴۵۴- ۴۵۵- ۴۵۶- ۴۵۷- ۴۵۸- ۴۵۹- ۴۶۰- ۴۶۱- ۴۶۲- ۴۶۳- ۴۶۴- ۴۶۵- ۴۶۶- ۴۶۷- ۴۶۸- ۴۶۹- ۴۷۰- ۴۷۱- ۴۷۲- ۴۷۳- ۴۷۴- ۴۷۵- ۴۷۶- ۴۷۷- ۴۷۸- ۴۷۹- ۴۸۰- ۴۸۱- ۴۸۲- ۴۸۳- ۴۸۴- ۴۸۵- ۴۸۶- ۴۸۷- ۴۸۸- ۴۸۹- ۴۹۰- ۴۹۱- ۴۹۲- ۴۹۳- ۴۹۴- ۴۹۵- ۴۹۶- ۴۹۷- ۴۹۸- ۴۹۹- ۵۰۰- ۵۰۱- ۵۰۲- ۵۰۳- ۵۰۴- ۵۰۵- ۵۰۶- ۵۰۷- ۵۰۸- ۵۰۹- ۵۱۰- ۵۱۱- ۵۱۲- ۵۱۳- ۵۱۴- ۵۱۵- ۵۱۶- ۵۱۷- ۵۱۸- ۵۱۹- ۵۲۰- ۵۲۱- ۵۲۲- ۵۲۳- ۵۲۴- ۵۲۵- ۵۲۶- ۵۲۷- ۵۲۸- ۵۲۹- ۵۳۰- ۵۳۱- ۵۳۲- ۵۳۳- ۵۳۴- ۵۳۵- ۵۳۶- ۵۳۷- ۵۳۸- ۵۳۹- ۵۴۰- ۵۴۱- ۵۴۲- ۵۴۳- ۵۴۴- ۵۴۵- ۵۴۶- ۵۴۷- ۵۴۸- ۵۴۹- ۵۵۰- ۵۵۱- ۵۵۲- ۵۵۳- ۵۵۴- ۵۵۵- ۵۵۶- ۵۵۷- ۵۵۸- ۵۵۹- ۵۶۰- ۵۶۱- ۵۶۲- ۵۶۳- ۵۶۴- ۵۶۵- ۵۶۶- ۵۶۷- ۵۶۸- ۵۶۹- ۵۷۰- ۵۷۱- ۵۷۲- ۵۷۳- ۵۷۴- ۵۷۵- ۵۷۶- ۵۷۷- ۵۷۸- ۵۷۹- ۵۸۰- ۵۸۱- ۵۸۲- ۵۸۳- ۵۸۴- ۵۸۵- ۵۸۶- ۵۸۷- ۵۸۸- ۵۸۹- ۵۹۰- ۵۹۱- ۵۹۲- ۵۹۳- ۵۹۴- ۵۹۵- ۵۹۶- ۵۹۷- ۵۹۸- ۵۹۹- ۶۰۰- ۶۰۱- ۶۰۲- ۶۰۳- ۶۰۴- ۶۰۵- ۶۰۶- ۶۰۷- ۶۰۸- ۶۰۹- ۶۱۰- ۶۱۱- ۶۱۲- ۶۱۳- ۶۱۴- ۶۱۵- ۶۱۶- ۶۱۷- ۶۱۸- ۶۱۹- ۶۲۰- ۶۲۱- ۶۲۲- ۶۲۳- ۶۲۴- ۶۲۵- ۶۲۶- ۶۲۷- ۶۲۸- ۶۲۹- ۶۳۰- ۶۳۱- ۶۳۲- ۶۳۳- ۶۳۴- ۶۳۵- ۶۳۶- ۶۳۷- ۶۳۸- ۶۳۹- ۶۴۰- ۶۴۱- ۶۴۲- ۶۴۳- ۶۴۴- ۶۴۵- ۶۴۶- ۶۴۷- ۶۴۸- ۶۴۹- ۶۵۰- ۶۵۱- ۶۵۲- ۶۵۳- ۶۵۴- ۶۵۵- ۶۵۶- ۶۵۷- ۶۵۸- ۶۵۹- ۶۶۰- ۶۶۱- ۶۶۲- ۶۶۳- ۶۶۴- ۶۶۵- ۶۶۶- ۶۶۷- ۶۶۸- ۶۶۹- ۶۷۰- ۶۷۱- ۶۷۲- ۶۷۳- ۶۷۴- ۶۷۵- ۶۷۶- ۶۷۷- ۶۷۸- ۶۷۹- ۶۸۰- ۶۸۱- ۶۸۲- ۶۸۳- ۶۸۴- ۶۸۵- ۶۸۶- ۶۸۷- ۶۸۸- ۶۸۹- ۶۹۰- ۶۹۱- ۶۹۲- ۶۹۳- ۶۹۴- ۶۹۵- ۶۹۶- ۶۹۷- ۶۹۸- ۶۹۹- ۷۰۰- ۷۰۱- ۷۰۲- ۷۰۳- ۷۰۴- ۷۰۵- ۷۰۶- ۷۰۷- ۷۰۸- ۷۰۹- ۷۱۰- ۷۱۱- ۷۱۲- ۷۱۳- ۷۱۴- ۷۱۵- ۷۱۶- ۷۱۷- ۷۱۸- ۷۱۹- ۷۲۰- ۷۲۱- ۷۲۲- ۷۲۳- ۷۲۴- ۷۲۵- ۷۲۶- ۷۲۷- ۷۲۸- ۷۲۹- ۷۳۰- ۷۳۱- ۷۳۲- ۷۳۳- ۷۳۴- ۷۳۵- ۷۳۶- ۷۳۷- ۷۳۸- ۷۳۹- ۷۴۰- ۷۴۱- ۷۴۲- ۷۴۳- ۷۴۴- ۷۴۵- ۷۴۶- ۷۴۷- ۷۴۸- ۷۴۹- ۷۵۰- ۷۵۱- ۷۵۲- ۷۵۳- ۷۵۴- ۷۵۵- ۷۵۶- ۷۵۷- ۷۵۸- ۷۵۹- ۷۶۰- ۷۶۱- ۷۶۲- ۷۶۳- ۷۶۴- ۷۶۵- ۷۶۶- ۷۶۷- ۷۶۸- ۷۶۹- ۷۷۰- ۷۷۱- ۷۷۲- ۷۷۳- ۷۷۴- ۷۷۵- ۷۷۶- ۷۷۷- ۷۷۸- ۷۷۹- ۷۸۰- ۷۸۱- ۷۸۲- ۷۸۳- ۷۸۴- ۷۸۵- ۷۸۶- ۷۸۷- ۷۸۸- ۷۸۹- ۷۹۰- ۷۹۱- ۷۹۲- ۷۹۳- ۷۹۴- ۷۹۵- ۷۹۶- ۷۹۷- ۷۹۸- ۷۹۹- ۸۰۰- ۸۰۱- ۸۰۲- ۸۰۳- ۸۰۴- ۸۰۵- ۸۰۶- ۸۰۷- ۸۰۸- ۸۰۹- ۸۱۰- ۸۱۱- ۸۱۲- ۸۱۳- ۸۱۴- ۸۱۵- ۸۱۶- ۸۱۷- ۸۱۸- ۸۱۹- ۸۲۰- ۸۲۱- ۸۲۲- ۸۲۳- ۸۲۴- ۸۲۵- ۸۲۶- ۸۲۷- ۸۲۸- ۸۲۹- ۸۳۰- ۸۳۱- ۸۳۲- ۸۳۳- ۸۳۴- ۸۳۵- ۸۳۶- ۸۳۷- ۸۳۸- ۸۳۹- ۸۴۰- ۸۴۱- ۸۴۲- ۸۴۳- ۸۴۴- ۸۴۵- ۸۴۶- ۸۴۷- ۸۴۸- ۸۴۹- ۸۵۰- ۸۵۱- ۸۵۲- ۸۵۳- ۸۵۴- ۸۵۵- ۸۵۶- ۸۵۷- ۸۵۸- ۸۵۹- ۸۶۰- ۸۶۱- ۸۶۲- ۸۶۳- ۸۶۴- ۸۶۵- ۸۶۶- ۸۶۷- ۸۶۸- ۸۶۹- ۸۷۰- ۸۷۱- ۸۷۲- ۸۷۳- ۸۷۴- ۸۷۵- ۸۷۶- ۸۷۷- ۸۷۸- ۸۷۹- ۸۸۰- ۸۸۱- ۸۸۲- ۸۸۳- ۸۸۴- ۸۸۵- ۸۸۶- ۸۸۷- ۸۸۸- ۸۸۹- ۸۹۰- ۸۹۱- ۸۹۲- ۸۹۳- ۸۹۴- ۸۹۵- ۸۹۶- ۸۹۷- ۸۹۸- ۸۹۹- ۹۰۰- ۹۰۱- ۹۰۲- ۹۰۳- ۹۰۴- ۹۰۵- ۹۰۶- ۹۰۷- ۹۰۸- ۹۰۹- ۹۱۰- ۹۱۱- ۹۱۲- ۹۱۳- ۹۱۴- ۹۱۵- ۹۱۶- ۹۱۷- ۹۱۸- ۹۱۹- ۹۲۰- ۹۲۱- ۹۲۲- ۹۲۳- ۹۲۴- ۹۲۵- ۹۲۶- ۹۲۷- ۹۲۸- ۹۲۹- ۹۳۰- ۹۳۱- ۹۳۲- ۹۳۳- ۹۳۴- ۹۳۵- ۹۳۶- ۹۳۷- ۹۳۸- ۹۳۹- ۹۴۰- ۹۴۱- ۹۴۲- ۹۴۳- ۹۴۴- ۹۴۵- ۹۴۶- ۹۴۷- ۹۴۸- ۹۴۹- ۹۵۰- ۹۵۱- ۹۵۲- ۹۵۳- ۹۵۴- ۹۵۵- ۹۵۶- ۹۵۷- ۹۵۸- ۹۵۹- ۹۶۰- ۹۶۱- ۹۶۲- ۹۶۳- ۹۶۴- ۹۶۵- ۹۶۶- ۹۶۷- ۹۶۸- ۹۶۹- ۹۷۰- ۹۷۱- ۹۷۲- ۹۷۳- ۹۷۴- ۹۷۵- ۹۷۶- ۹۷۷- ۹۷۸- ۹۷۹- ۹۸۰- ۹۸۱- ۹۸۲- ۹۸۳- ۹۸۴- ۹۸۵- ۹۸۶- ۹۸۷- ۹۸۸- ۹۸۹- ۹۹۰- ۹۹۱- ۹۹۲- ۹۹۳- ۹۹۴- ۹۹۵- ۹۹۶- ۹۹۷- ۹۹۸- ۹۹۹- ۱۰۰۰- ۱۰۰۱- ۱۰۰۲- ۱۰۰۳- ۱۰۰۴- ۱۰۰۵- ۱۰۰۶- ۱۰۰۷- ۱۰۰۸- ۱۰۰۹- ۱۰۱۰- ۱۰۱۱- ۱۰۱۲- ۱۰۱۳- ۱۰۱۴- ۱۰۱۵- ۱۰۱۶- ۱۰۱۷- ۱۰۱۸- ۱۰۱۹- ۱۰۲۰- ۱۰۲۱- ۱۰۲۲- ۱۰۲۳- ۱۰۲۴- ۱۰۲۵- ۱۰۲۶- ۱۰۲۷- ۱۰۲۸- ۱۰۲۹- ۱۰۳۰- ۱۰۳۱- ۱۰۳۲- ۱۰۳۳- ۱۰۳۴- ۱۰۳۵- ۱۰۳۶- ۱۰۳۷- ۱۰۳۸- ۱۰۳۹- ۱۰۴۰- ۱۰۴۱- ۱۰۴۲- ۱۰۴۳- ۱۰۴۴- ۱۰۴۵- ۱۰۴۶- ۱۰۴۷- ۱۰۴۸- ۱۰۴۹- ۱۰۵۰- ۱۰۵۱- ۱۰۵۲- ۱۰۵۳- ۱۰۵۴- ۱۰۵۵- ۱۰۵۶- ۱۰۵۷- ۱۰۵۸- ۱۰۵۹- ۱۰۶۰- ۱۰۶۱- ۱۰۶۲- ۱۰۶۳- ۱۰۶۴- ۱۰۶۵- ۱۰۶۶- ۱۰۶۷- ۱۰۶۸- ۱۰۶۹- ۱۰۷۰- ۱۰۷۱- ۱۰۷۲- ۱۰۷۳- ۱۰۷۴- ۱۰۷۵- ۱۰۷۶- ۱۰۷۷- ۱۰۷۸- ۱۰۷۹- ۱۰۸۰- ۱۰۸۱- ۱۰۸۲- ۱۰۸۳- ۱۰۸۴- ۱۰۸۵- ۱۰۸۶- ۱۰۸۷- ۱۰۸۸- ۱۰۸۹- ۱۰۹۰- ۱۰۹۱- ۱۰۹۲- ۱۰۹۳- ۱۰۹۴- ۱۰۹۵- ۱۰۹۶- ۱۰۹۷- ۱۰۹۸- ۱۰۹۹- ۱۱۰۰- ۱۱۰۱- ۱۱۰۲- ۱۱۰۳- ۱۱۰۴- ۱۱۰۵- ۱۱۰۶- ۱۱۰۷- ۱۱۰۸- ۱۱۰۹- ۱۱۱۰- ۱۱۱۱- ۱۱۱۲- ۱۱۱۳- ۱۱۱۴- ۱۱۱۵- ۱۱۱۶- ۱۱۱۷- ۱۱۱۸- ۱۱۱۹- ۱۱۲۰- ۱۱۲۱- ۱۱۲۲- ۱۱۲۳- ۱۱۲۴- ۱۱۲۵- ۱۱۲۶- ۱۱۲۷- ۱۱۲۸- ۱۱۲۹- ۱۱۳۰- ۱۱۳۱- ۱۱۳۲- ۱۱۳۳- ۱۱۳۴- ۱۱۳۵- ۱۱۳۶- ۱۱۳۷- ۱۱۳۸- ۱۱۳۹- ۱۱۴۰- ۱۱۴۱- ۱۱۴۲- ۱۱۴۳- ۱۱۴۴- ۱۱۴۵- ۱۱۴۶- ۱۱۴۷- ۱۱۴۸- ۱۱۴۹- ۱۱۵۰- ۱۱۵۱- ۱۱۵۲- ۱۱۵۳- ۱۱۵۴- ۱۱۵۵- ۱۱۵۶- ۱۱۵۷- ۱۱۵۸- ۱۱۵۹- ۱۱۶۰- ۱۱۶۱- ۱۱۶۲- ۱۱۶۳- ۱۱۶۴- ۱۱۶۵- ۱۱۶۶- ۱۱۶۷- ۱۱۶۸- ۱۱۶۹- ۱۱۷۰- ۱۱۷۱- ۱۱۷۲- ۱۱۷۳- ۱۱۷۴- ۱۱۷۵- ۱۱۷۶- ۱۱۷۷- ۱۱۷۸- ۱۱۷۹- ۱۱۸۰- ۱۱۸۱- ۱۱۸۲- ۱۱۸۳- ۱۱۸۴- ۱۱۸۵- ۱۱۸۶- ۱۱۸۷- ۱۱۸۸- ۱۱۸۹- ۱۱۹۰- ۱۱۹۱- ۱۱۹۲- ۱۱۹۳- ۱۱۹۴- ۱۱۹۵- ۱۱۹۶- ۱۱۹۷- ۱۱۹۸- ۱۱۹۹- ۱۲۰۰- ۱۲۰۱- ۱۲۰۲- ۱۲۰۳- ۱۲۰۴- ۱۲۰۵- ۱۲۰۶- ۱۲۰۷- ۱۲۰۸- ۱۲۰۹- ۱۲۱۰- ۱۲۱۱- ۱۲۱۲- ۱۲۱۳- ۱۲۱۴- ۱۲۱۵- ۱۲۱۶- ۱۲۱۷- ۱۲۱۸- ۱۲۱۹- ۱۲۲۰- ۱۲۲۱- ۱۲۲۲- ۱۲۲۳- ۱۲۲۴- ۱۲۲۵- ۱۲۲۶- ۱۲۲۷- ۱۲۲۸- ۱۲۲۹- ۱۲۳۰- ۱۲۳۱- ۱۲۳۲- ۱۲۳۳- ۱۲۳۴- ۱۲۳۵- ۱۲۳۶- ۱۲۳۷- ۱۲۳۸- ۱۲۳۹- ۱۲۴۰- ۱۲۴۱- ۱۲۴۲- ۱۲۴۳- ۱۲۴۴- ۱۲۴۵- ۱۲۴۶- ۱۲۴۷- ۱۲۴۸- ۱۲۴۹- ۱۲۵۰- ۱۲۵۱- ۱۲۵۲- ۱۲۵۳- ۱۲۵۴- ۱۲۵۵- ۱۲۵۶- ۱۲۵۷- ۱۲۵۸- ۱۲۵۹- ۱۲۶۰- ۱۲۶۱- ۱۲۶۲- ۱۲۶۳- ۱۲۶۴- ۱۲۶۵- ۱۲۶۶- ۱۲۶۷- ۱۲۶۸- ۱۲۶۹- ۱۲۷۰- ۱۲۷۱- ۱۲۷۲- ۱۲۷۳- ۱۲۷۴- ۱۲۷۵- ۱۲۷۶- ۱۲۷۷- ۱۲۷۸- ۱۲۷۹- ۱۲۸۰- ۱۲۸۱- ۱۲۸۲- ۱۲۸۳- ۱۲۸۴- ۱۲۸۵- ۱۲۸۶- ۱۲۸۷- ۱۲۸۸- ۱۲۸۹- ۱۲۹۰- ۱۲۹۱- ۱۲۹۲- ۱۲۹۳- ۱۲۹۴- ۱۲۹۵- ۱۲۹۶- ۱۲۹۷- ۱۲۹۸- ۱۲۹۹- ۱۳۰۰- ۱۳۰۱- ۱۳۰۲- ۱۳۰۳- ۱۳۰۴- ۱۳۰۵- ۱۳۰۶- ۱۳۰۷- ۱۳۰۸- ۱۳۰۹- ۱۳۱۰- ۱۳۱۱- ۱۳۱۲- ۱۳۱۳- ۱۳۱۴- ۱۳۱۵- ۱۳۱۶- ۱۳۱۷- ۱۳۱۸- ۱۳۱۹- ۱۳۲۰- ۱۳۲۱- ۱۳۲۲- ۱۳۲۳- ۱۳۲۴- ۱۳۲۵- ۱۳۲۶- ۱۳۲۷- ۱۳۲۸- ۱۳۲۹- ۱۳۳۰- ۱۳۳۱- ۱۳۳۲- ۱۳۳۳- ۱۳۳۴- ۱۳۳۵- ۱۳۳۶- ۱۳۳۷- ۱۳۳۸- ۱۳۳۹- ۱۳۴۰- ۱۳۴۱- ۱۳۴۲- ۱۳۴۳- ۱۳۴۴- ۱۳۴۵- ۱۳۴۶- ۱۳۴۷- ۱۳۴۸- ۱۳۴۹- ۱۳۵۰- ۱۳۵۱- ۱۳۵۲- ۱۳۵۳- ۱۳۵۴- ۱۳۵۵- ۱۳۵۶- ۱۳۵۷- ۱۳۵۸- ۱۳۵۹- ۱۳۶۰- ۱۳۶۱- ۱۳۶۲- ۱۳۶۳- ۱۳۶۴- ۱۳۶۵- ۱۳۶۶- ۱۳۶۷- ۱۳۶۸- ۱۳۶۹- ۱۳۷۰- ۱۳۷۱- ۱۳۷۲- ۱۳۷۳- ۱۳۷۴- ۱۳۷۵- ۱۳۷۶- ۱۳۷۷- ۱۳۷۸- ۱۳۷۹- ۱۳۸۰- ۱۳۸۱- ۱۳۸۲- ۱۳۸۳- ۱۳۸۴- ۱۳۸۵- ۱۳۸۶- ۱۳۸۷- ۱۳۸۸- ۱۳۸۹- ۱۳۹۰- ۱۳۹۱- ۱۳۹۲- ۱۳۹۳- ۱۳۹۴- ۱۳۹۵- ۱۳۹۶- ۱۳۹۷- ۱۳۹۸- ۱۳۹۹- ۱۴۰۰- ۱۴۰۱- ۱۴۰۲- ۱۴۰۳- ۱۴۰۴- ۱۴۰۵- ۱۴۰۶- ۱۴۰۷- ۱۴۰۸- ۱۴۰۹- ۱۴۱۰- ۱۴۱۱- ۱۴۱۲- ۱۴۱۳- ۱۴۱۴- ۱۴۱۵- ۱۴۱۶- ۱۴۱۷- ۱۴۱۸- ۱۴۱۹- ۱۴۲۰- ۱۴۲۱- ۱۴۲۲- ۱۴۲۳- ۱۴۲۴- ۱۴۲۵- ۱۴۲۶- ۱۴۲۷- ۱۴۲۸- ۱۴۲۹- ۱۴۳۰- ۱۴۳۱- ۱۴۳۲- ۱۴۳۳- ۱۴۳۴- ۱۴۳۵- ۱۴۳۶- ۱۴۳۷- ۱۴۳۸- ۱۴۳۹- ۱۴۴۰- ۱۴۴

ہستیِ مسلم زائین است و بس ! باطنِ دینِ نبی ایس است و بس
 تو ہی دانی کہ آئینِ تو چیست ؟ زیرِ گردوں سہرِ تمکینِ تو چیست ؟
 اُن کتابِ زندہِ مسترانِ حکیم حکمتِ او لایزال است و قدیم ۵۱
 نوعِ انسان را پیامِ آخرین حلالِ او رحمۃ للعالمین !
 گر تو می خواهی مسلمان زیتن ! نیست ممکن جز بقرآن زیتن ۵۲
 از تلاوتِ بر تو حق دارد کتاب تو از و کلمے کہ می خواهی بیاب ! ۵۳
 از یک آئینی مسلمان زندہ است بیکرِ مکت ز مسترانِ زندہ است ۵۴
 اگر ملتِ اسلامیہ کا فردِ جراتِ ایمانی بصیرتِ نورانی اور دلِ آگاہ کا حامل اور ابلاغ و تبلیغِ حقیقت
 کے فریضہ میں صاحبِ کتاب کی مانند احساسِ ذمہ داری رکھتا ہے تو وہ اس نورِ حق کی روشنی سے جہانِ نو پیدا
 رہتا ہے :-

چوں مسلماناں اگر داری جگر ! در ضمیر خویش و در مسترانِ مگر
 صد جہانِ تازہ در آیاتِ اوست عصرِ ہا پیچیدہ در آفاتِ اوست
 یک جہانش عصرِ حاضر را بس است گیر اگر در سینہ دل معنی رس است
 بندہ مومن ز آیاتِ خدا است ہر جہاں اندر بر او چوں قبا است
 چوں کہنِ گردد جہانے در برش می دہد قرآن جہانے و مجرش ! ۵۵
 ملتِ اسلامیہ کے تینوں بنیادی ارکان، واحد و لاشریک ہستی مطلق کی اطاعت اور اس کے
 قوانینِ حقہ کی ترویج کے لئے اپنی زندگی و قوی وقت کرنا، دینِ مبین کے حامل اور اصلاحِ انسانیت کے
 علمبردار حضرت رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم، خاتم الانبیاء رحمۃ للعالمین کی سنت کو اپنانا اور اسی کو معیارِ
 زیست بنانا، اور آئینِ حق، پیامِ لازوال، کتاب اللہ کو ہر کمالِ سمجھ کے اس کے مقررہ اصولوں پر کار بند
 رہنا اس ملت کے اتحاد و مرکزیت کے ضامن ہیں۔ انہی سے اس امتِ عاویٰ میں آفاقیت و دوام کی شان
 پیدا ہوتی ہے۔ اس ملت کی رکنیت مکان و زمان، رنگ و نسب، اور حدود و تغیراتی پابند نہیں بلکہ جس نے

۵۱ اسرار و رموز صفحہ ۱۴۰ - ۵۲ اسرار و رموز صفحہ ۱۴۲ - ۵۳ اسرار و رموز صفحہ ۱۴۳ -

۵۴ اسرار و رموز صفحہ ۱۴۵ - ۵۵ جابید نامہ صفحہ ۶۲، ۶۳ -

”قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ“ (الأنعام: ١٦٣)

جب انہوں نے مغرب میں جا کر اپنی آنکھوں سے بتان رنگ و خون کو بختے دیکھا۔ ان کی طبع رسا اور قلب سلیم نے بجانب لیاختا کر فلارنسوی باطل پرست نے جس زور سے دین و دولت کی جدائی کا نظریہ پیش کیا اور مغرب نے جو قبولیت اسے بخشی اس کا واضح ترین مقصد ہدایت یافتہ انسانیت کو پھر لات و منات کا پجاری بنا کر آپس میں فساد و خون پر آمادہ کرنا ہے۔ اقبال کو افرنکی تہذیب سے نفرت ہے تو محض اس بنا پر کہ وہ روحانیت کے لئے موت اور انسانیت کے لئے فتنہ عظیم ہے۔ یہاں یہ امر ذہن نشین رہے کہ اقبال کے ہاں مغرب یا افرنکی تہذیب سے مراد وہ فلسفہ حیات ہے جس کی بنیاد مادہ پرستی پر ہے۔ اس نظریہ حیات کی رو سے دنیا نے عسکرات میں اللہ کی قائم مقامی قوانین فطرت کرتے ہیں۔ اسی لئے ان کا خدا، ان کی زندگی اور ان کے اعمال و مقاصد تمام مادی دیواروں میں محصور ہیں اور یہی دنیوی زندگی میں ان کا منتہی ہے۔ جب اقبال کی بصیرت نے قرآنی نظریہ حیات اور مغرب کے فلسفہ حیات و سیاسیات و عمرانیات کا موازنہ کیا تو اس پر واضح ہوا کہ مغربی تہذیب تمدن دنیا میں جہنم پیدا کرنے لگا ہے۔ اس لئے اس مرد خدا نے اس کے عواقب و نتائج سے پوری انسانیت کو آگاہ کیا۔

آدمیت زار نالید از فرنگ ؛ زندگی ہنگامہ بر چید از فرنگ ؛
مشکلات حضرت انساں از دست آدمیت را غم پہناں از دست ؛
در نگاہش آدمی آب و گل است کاررواں زندگی بے منزل است ؛
استعماری قوتوں نے جب اپنے نظریہ وطنیت و قومیت کو اسلامی تصور حیات میں شامل کرنے کی ناپاک جسارت کی تو عجمی تصورات کے پروردہ اسلام کے پیروکاروں نے اسے اپنے لئے اتحاد و یگانگت کا سبب سمجھ کر قبول کرنے میں تردد نہ کیا۔ لیکن ترجمان حقیقت پر جب ان باطل قوتوں کے عزائم آشکارا ہونے تو انہوں نے ہانگہ درا سے اپنے کارواںِ ملت کو جگایا اور خود جہاد کے لئے کمر بند ہو کر میدان میں اتر پڑے اور ترانہ ملی ”چین و عرب ہمارا بسترِ مستان ہمارا“ مسلم ہیں ہم، وطن ہے سارا جہاں ہمارا“ گاتے ہوئے دنیا کی سب سے بڑی اسلامی سلطنت کا تصور پیش کر کے دوبارہ احيائے ملت اور اتحاد امت کے لئے راہیں ہموار کیں۔ کبھی خضر راہ کے لباس میں استعماری قوتوں اور مغربی مشکلات سے آگاہ کیا۔
نسل، قومیت، کلیسا، سلطنت، تہذیب، رنگ، خواجگی نے خوب چن چن کر بنائے مسکرات
۲۴۵ پس چاہیہ کہ در صفحہ ۵۴۔ ۲۴۵ ہانگہ در صفحہ ۲۹۸۔

کبھی اس نظریہ وطنیت و قومیت کو سب سے بڑا بت بنا کر کراہی و ابراہیمی شان پیدا کرنے اور پیہم جہاد کے لئے طیارہ ہونے پر اصرار کیا :-

۲۷

بڑھ کے خیر سے ہے یہ معرکہ دین و وطن اس زمانہ میں کوئی حیدرِ کرار بھی ہے؟
دنیا کو ہے پھر معرکہ روح و بدن پیش تہذیب نے پھر اپنے درندوں کو ابھارا لگے
اقبال نے نظریہ وطنیت و قومیت کے خلاف اس لئے جہاد کیا کہ یہ تہذیب حاضر کا بہت بڑا شیطانی حربہ ہے اور اس کی زدا اسلام کی بنیاد پر پڑتی ہے۔ دین حق اسلام ہی صرف ایک ہیئت اجتماعیہ انسانہ کا مضامین ہے جب بھی کوئی دوسرا نظام، ہیئت اجتماعیہ انسانہ کا دعویٰ کرے گا تو دونوں میں تصادم ناگزیر ہے۔ یہ دوسرا متقابل نظام صرف شرک و احماد کی بنیادوں پر قائم ہو سکتا ہے جس طرح نظریہ وطنیت کے مندرجہ ذیل چند احققات سے عیاں ہوتا ہے :-

۱۔ وطن انسان کی تمام وفاداریوں کا مرکز ہے۔

۲۔ دین و وطن کی آمیزش میں وطن کا ساتھ دینا ضروری و اولیٰ ہے۔

۳۔ مذہب اور سیاست دو الگ الگ چیزیں ہیں۔ مذہب انسان کا نجی (پرائیویٹ) معاملہ ہے لیکن وطن اجتماعی معاملہ۔ لہذا مفاد اجتماع کے لئے مفاد فرد کو قربان کرنا ناگزیر ہے۔

۴۔ فرد کی حیات و موت، جدوجہد اور سعی و عمل وطن کے لئے ہے۔

یہ تمام اصول قومیت اسلام کے تفسیر میں آئے۔ اس لئے اقبال نے تقریباً ۱۹۰۸ء سے اس نظریہ کو جہادِ سرعہ کہا اور تادمِ زیست اس میں ثابت قدم رہے۔ بالکل رانی ایک غزل نے مذہبِ ذرا اشعارِ تقریباً ۱۹۰۸ء سے بعد میں جہاں سے اقبال کی شاعری کا میراؤ و شروع ہوتا ہے۔ پروفیسرِ اسلام جسکی صاحب نے اسے اس لئے اقبال نے ۱۹۱۰ء سے قومیتِ اسلام کی تشریح پر قلم اٹھایا اور تا وفاتِ حاضرہ تراشیہ بت کی اچھیاں اڑاتے رہے۔

کالا سامنے جہاں سے کس کو عجب بے معمار نے بنایا

بنا جہاں سے معمار ملت کی اتحاد وطن نہیں ہے

۱۹۱۲ء کے دہائیوں میں نظریہ وطنیت

کہاں کا آنا کہاں کا جانا فیسہ ہے امتیاز عقبیٰ
منود حشرے میں ہے ہماری کہیں ہمارا وطن نہیں ہے

اقبال جیسے مصلح انسانیت کو معلوم تھا کہ ہر وہ اجتماعی نظام انسانیت کے لئے فتنہ ہے جس کی
روحانی اقدار پر نہ ہو۔ جو مذہب کی قوت سے خالی ہو اور احتساب کائنات (کلاواک) سے عاری ہو۔

ہوئی دین و دولت میں جس دم جدائی ہوس کی امیسی ہوس کی وزیری
دوئی ملک و دیں کے لئے نامرادی دوئی چشم تہذیب کی نابھیری
یہ اعجاز ہے ایک صحرائیں کا بشیری ہے آئینہ دارِ نذیری !
اسی میں حفاظت ہے انسانیت کی کہ ہوں ایک جنیدی و اردشیری لکھ
اس لئے اقبال نے افرا و ملت کو بتانے رنگ و خوں توڑنے، پارس و شام سے گزرنے، امتیاز
س و خوں مٹانے اور حصارِ دین میں محصور ہو کر اپنی ہستی کو زندہ جاوید بنانے کی تلقین کی :-

بط و ضبط ملت بیضا ہے مشرق کی نجات ایشیا والے ہیں اس نکتے سے اب تک بے خبر
مرسیاست چھوڑ کر داخل حصارِ دین میں ملک و دولت ہے فقط حفظِ حرم کا اک شر
کرے گا امتیازِ رنگ و خوں مٹ جائیگا ترکِ خرگاہی ہو یا اسرابی والا گھر !
لی اگر مسلم کی مذہب پر مقدم ہو گئی ارگیا دنیا سے تو مانندِ خاک رہ گزر
ان رنگ و خوں کو توڑ کر ملت میں گم ہو جائے تو رانی رہے باقی نہ ایرانی نہ افغانی !
کیوں کر

قوم تو از رنگ و خوں بالاتر است قیمت یک اسودش صد احر است !
فارغ از باب و ام و اعمام باش ! بچو سلماں زادہ اسلام باش ! لکھ
ملتِ اسلامیہ کا اتحاد ابدی حی و قیوم، ہستی مطلق اور اس کے محبوب صلی اللہ علیہ وسلم سے عشق
بہتیا پر قائم ہے جس کے مقابل میں اتحاد و یگانگت کے باقی تمام رشتے فانی اور عارضی ہیں !

ملتِ ماستانِ ابراہیمی است شہد ما ایمانِ ابراہیمی است
گر نسب را جبر و ملت کردہ رخنہ در کارِ اخوت کردہ !

بالِ جبریل صفحہ ۱۷۰۔ لکھ بانگِ درا میں نظم حضرت لکھ اسرار و رموز صفحہ ۱۸۶۔

نیست از روم و عرب پیوند ملی نیست پابند نسب پیوند ما
دل بمحبوب مجازی بستہ ایم زیں جہت بایکدگر پیوستہ ایم

عشق او سرمایہ جمیعت است بچو خوں اندر عروقی ملت است
عشق در جان و نسب در پیکر است رشتہ عشق از نسب حکم تراست
امت او مثل او نور حق است ہستی ما از وجودش مشتق است
نور حق را کس بخوید تار و پود خلعت حق را چہ حاجت تار و پود

ہر کلمہ پا در بند اقلیم و جد است بے خبر از لم یلد، لم یولد است ۳۲
جب ترجمان حقیقت نے تمام عارضی اعتبارات (قومی، نسلی، وطنی وغیرہ) ترک کرنے کی تبلیغ کی تو اس پر یگانوں اور بیگانوں کی طرف سے اعتراضات ہونے لگے۔ اپنوں نے کہا کہ جذبہ حب و وطن کی تذلیل کر رہا ہے۔ غیروں نے کہا کہ وہ اپنی حکمت کے موافق اور جوابدہ معرفت صرف مسلمانوں کے لئے مخصوص کر رہا ہے۔ اقبال نے ان اعتراضات کا نہایت تلخ و شافی جواب دیا جو ان کی زبان سے سننے۔ اپنوں سے کہا:۔

﴿گفتار سیاست میں وطن اور ہی کچھ ہے ارشاد نبوت میں وطن اور ہی کچھ ہے﴾

”میں سمجھتا ہوں وطن پرستی کا خیال جو قومیت کے تصور سے پیدا ہوتا ہے ایک طرح سے مادی شے کا تابع ہے جو سراسر اصولِ اسلامی کے خلاف ہے اس لئے کہ اسلام دنیا میں ہر طرح کے شرکِ خفی و جلی کا قلع قمع کرنے کے لئے نمودار ہوا تھا لیکن اس سے یہ گمان نہ کیا جائے کہ میں جذبہ حب وطن کا سرے سے خلاف ہوں“ ۳۳

معتز ضیہ نے سوال کیا کہ اس سے پہلے تم ہی نے کہا تھا:۔

مذہب نہیں سکھاتا آپس میں بیر رکھنا ہندو میں ہم، وطن ہے ہندوستان ہمارا
اباڑا ہے تمیز ملت و آئین نے قوموں کو مرے اہل وطن کے دل میں کچھ فکر وطن بھی ہے؟
تو اقبال نے فراخ دلی سے اپنی غلطی و کمزوری کا اقرار کیا اور فرمایا:۔

”میں سماجی احمق کے لئے وطن کو ایک بنیاد سمجھتا تھا اس لئے خاک و وطن کا ہر ذرہ مجھے دیوتا دکھائی دیتا تھا
اس وقت میرے خیالات مادیت کی طرف مائل تھے۔ سوائے وطن کے مجھے انسانوں میں اتحاد کے لئے کوئی دوسرا ذرا

۳۲ اسرار و رموز صفحہ ۱۸۹ - ۱۹۰ ۳۳ ملت بیضا پر ایک عراقی نظر

نہیں دیتا تھا۔ اب ہمیں انسانوں کو صرف ازلی اور ابدی روحانی بنیادوں پر تمہد کرنا چاہتا ہوں اور جب میں اسلام استعمال کرتا ہوں تو میری مراد اس سے یہی روحانی نظام ہے۔“ ۱۳۴ھ

اور حقیقت بھی یہی ہے کہ اقبال ایک انسان دوست شاعر و حکیم تھا۔ یورپ کے سفر سے پہلے وہ ایک شاعر لہان گھرانے میں پیدا ہونے کی بنا پر مسلمان بھی تھا اس وقت اس کے دل و ذہن میں اتحادِ انسانیت کی ست تھی۔ چنانچہ جہاں بھی اس نے ہندی وطنیت کے لئے اپنے جذبات کا اظہار کیا وہاں اتحادِ انسانیت بر بنائے کا اظہار لازمی ہوا۔ ثبوت کے لئے چند اشعار ملاحظہ ہوں :-

تصویر در دہیں :-

مجھے اے ہمنشیں رہنے دے شغلِ سینہ کاری میں
کہ میں داغِ محبت کو منیاں کر کے چھوڑوں گا
جو تو سمجھے تو آزادی ہے پوشیدہ محبت میں
عسلا می ہے اسیرِ امتیازِ ما و تو رہن
مرضِ کہتے ہیں سب اس کو یہ ہے لیکن مرضِ ایسا
چھپا جس میں علاجِ گردشِ چرخِ کبھی بھی ہے
اور نیا شوال میں ملاحظہ ہو :-

شکلی بھی شانتی بھی جھگڑتوں کے گیت میں ہے
دھرتی کے باسیوں کی مکتی پریت میں ہے
ب میں تعلیمِ حاصل کرنے سے قبل جب انہوں نے درگاہِ نظام الدین اویا کی زیارت کی تو وہاں کی دعائیں یہ بھی
تھا :-

مری زبانِ قلم سے کسی کا دل نہ دکھے کسی سے شکوہ نہ ہو زیرِ آسمان مجھ کو
جب اس نے مغرب و مشرق کا بنظرِ غائر مطالعہ کیا، تغلقہ فی الدین اور طوفانِ مغرب نے اس کے قلبِ سلیم
ن ایمان بخشی تو اس کی فراست نے تاثر لیا کہ اتحاد و اصلاحِ انسانیت کا روحانی نظام اسلام ہی ہے اور اس کی
رت ارتکازِ ملت ہے۔ تو انہوں نے نظریہٴ ملت یا اسلام کا تصور قومیت دینا نے انسانیت کے سامنے پیش
قبالِ کمال بحوالہ رسالہ اردو اقبال نمبر صفحہ ۹۳۹ -

کیا۔ اقبال کے اس نظامِ ملت کی اشاعت کو کسی حادثہ یا تاریخی واقعہ کا ردِ عمل کہنا قرینِ انصاف نہیں بلکہ اتحادِ انسانیت کے لئے صرف یہی قابلِ عمل نظام ہونے کی بنا پر اقبال جیسے خیر خواہ انسانیت کا اس میں عصیت پند اور مقتصد ہونا ناگزیر تھا۔ ۲۶

انبارِ مستشرقین کا اعتراف یہ تھا کہ اتحادِ انسانیت کا مبلغ اقبال مسلم دنیا کا محدود نظریہ پیش کر رہا ہے وہ اپنے فلسفہ کے عمومی اور عالمگیر اصولوں کا دائرہ مطلق منقید کر رہا ہے، تو اقبال نے بصراحت اس امر کی توضیح کر دی۔ "اصلاحِ انسانیت کا نصب العین شاعری اور فلسفہ میں ہمیشہ عالمگیر رکھا جاتا ہے۔ لیکن جب اس کا اطلاق عملی زندگی میں حاصل کرنے کی کوشش کی جائے گی تو لامحالہ اس کا آغاز کسی مخصوص جماعت سے کرنا پڑے گا جو ایک مستقل مسلک اور متین و معین طریقِ عمل رکھتی ہو لیکن اپنے عملی کردار اور تبلیغ سے اپنی حدود کو وسیع کرتی چلی جائے۔ میرے عقیدے کی رو سے اس قسم کی جماعت "امت مسلمہ" ہے۔" ۲۷۔ ڈاکٹر نکلسن کے نام اسی خط میں اقبال نے واضح کر دیا تھا کہ بیس سال کی فلسفیانہ تحقیق و تدقیق کے بعد تعصب سے بالاتر ہو کر وہ عالمگیر تعمیر کے نصب العین کے لئے صرف نظامِ اسلام ہی کو پیش کر سکتا ہو۔

اقبال نے ملت کے ارکانِ ثلاثہ توحید، رسالت و ختم نبوت اور قرآن کے ساتھ ساتھ ملت کے لئے مرکز کا وجود بھی ناگزیر قرار دیا ہے۔

مرکز کو وہ اس لئے ضروری سمجھتے ہیں کہ ملت کی شیرازہ بندی کے لئے وہ ایک نمائش گاہ کی حیثیت رکھتا ہے جو ملت کے انتظام و انصرام اور ربط و ضبط کے لئے ضروری ہے۔

روزگارش را دوام از مرکزے	قوم را ربط و نظام از مرکزے
سوزِ ماہم سازِ مابیتِ المحرام	رازِ دار و رازِ مابیتِ المحرام
جانِ شیرین است او ما پیچکریم	ہوں نفسِ دسینہ او پروریم !
در محوِ سرِ حرم جمعیت است	در جہاں جانِ اہم جمعیت است

Thoughts. ۲۸ The Image of ۲۹
and reflections of Iqbal, West in Iqbal by
P-98, by S.A. Wahid May, 1964. M. Siddique - Basm -
۱۰۵۵ - ۱۰۶۶ اسرار و رموز صفحہ ۱۰۵۵ - ۱۰۶۶ Iqbal Lahore, 1956. P. 18

ملتِ اسلامیہ جس کی بنیاد توحید و رسالت، آمین، کتاب زندہ، مرکزِ حرم، زمان و مکاں سے ماوراءِ ابدیت ہے ہمنرا، حفظ و نشر توحید اس کا نصب العین تیسرے قوائے نظامِ عالم اس کی توسیعِ حیات کا راز اور اجتماعی خودی اس کی حیات و زلیست کا سبب اور فرد و جماعت اس میں لازم و ملزوم ہیں عہدِ نبی ایک ایسی جماعت ہے جو وحدتِ آدم اور ملتِ آدم کے لئے دامن کشا اور سازگار ہے اس کا قیام امنِ عالم، احترامِ آدمیت اور وحدتِ آدم کے بل بوتے پر ہی ہو سکتا ہے۔

اس دور میں اقوام کی صحبت بھی ہوئی عام پوشیدہ نگاہوں سے رہی وحدتِ آدم تنفری مصلحتِ افرتک کا مقصود؟ اسلام کا مقصود فقط ملتِ آدم !!
مکتے نے دیا خاکِ جنیوا کو یہ پیغام! جمعیتِ اقوام کو جمعیتِ آدم !! ۵۸
قومیتِ اسلام کی اس کسوٹی پر جب مسلمانانِ عالم کو پرکھا جاتا ہے تو کسی کا بدن اس قبائلیہ کے شایانِ شان نظر نہیں آتا۔ حکیمِ اسلام کے سامنے یہ منظر بھی تھا۔ انہوں نے اس مایوس کن حالت کے اسباب کی وضاحت کرنے کے ساتھ ساتھ اپنے پیغام سے ان کے تن مردہ میں روحِ خفہ کو بیدار کر دیا ان کے پیام کا بنیادی مقصد معراجِ آدمیت اور تفاعلِ انسانیت ہے اس محرم راز کو مسلمِ کامل کے مقصود کی اہمیت کا احساس تھا۔ انہوں نے انسانیت کے جمودِ امرامن کا علاج احترامِ آدمیت میں پایا جس کی بنیاد عشق و عقل کے خوشگوار امتزاج کے ذریعہ عالم نو پیدا کر کے رکھی جاسکتی ہے اور اس عالم نو کو پیدا کرنے والی اور معراجِ انسانیت کی ضامن صرف وہی جماعت ہو سکتی ہے جو اہل سے بے پردہ احمافِ کائنات کی حفاظت میں آجائے۔

گرچہ ملت ہم ہمیر و شلِ مسرد از اہلِ مسرد ماں پذیرد شلِ فرد
امتِ مسلم ز آیاتِ خدا است اصلش از ہنگامہ قلوبی است
از اہلِ این قوم بے پروا ست! استوار از سخن نزناسے !!
ذکر قائم از قیام ذکر است از دوام او دوام ذکر است! ۵۹
لیکن اگر ملت اپنے تمام عناصر ترکیبی سے خالی اور اپنے آمین سے ہٹنے لگے تو فطرت کا قانون ہے کہ اس کی جگہ کوئی ایسی جماعت لے لے گی جس کی ساخت ان عناصر ترکیبی سے عمل میں آنے لگی اور جو اپنے آمین پر مر مٹنے اور اسے اپنی زندگی کے ہر لمحہ اور ہر دائرہ میں قابلِ عمل بنانے کی اہل ہوگی۔ کیونکہ ملت کا دھود اور اس کی حیاتِ آمین ۶۰
۵۸ اسرار و رموز کو بنائے رکھیں۔ ۵۹ ضربِ حکیم صفحہ ۵۴ - ۵۵ - ۵۶ اسرار و رموز صفحہ ۱۳۷

ہی ہے ۔

انیک آئینی مسلمان زندہ است ؛ سپیکر ملت ز مستر آں زندہ است ۴۱
 دنیا کی سب سے بڑی اسلامی سلطنت پاکستان کا قیام اسی آئین کو زندہ اور قابل عمل بنانے، ملت کی نئے
 سے تشکیل کرنے اور اتحاد و احترام انسانیت کے لئے دنیا کے سامنے نظام فکر و عمل پیش کرنے کی خاطر معرض وجود
 آیا تھا۔ اب ہمیں خود انفرادی اور اجتماعی طور پر اپنا محاسبہ کرنا چاہیے کہ ان مقاصد کی خاطر ہم نے کیا کیا اور
 کر رہے ہیں ؟ کیا کہیں ہم ان مادی و ناپائیدار حدود و قیود، رنگ و نسل، نسب و علاقائیت اور زمان و مکان
 بت تو نہیں تراشنے لگے ؟ ہمارا کوئی آئین بھی ہے یا نہیں ؟ اور ہم اپنے آئین سے کس قدر وابستہ ہیں، کوئی
 نامی نصب العین اور کوئی مرکز بھی ہے یا نہیں ؟ غرض ملت اسلامیہ بھلانے کے لائق بھی ہیں یا نہیں ؟ اگر جواب
 میں ہے تو اپنے ملت کی نئے سرے سے تشکیل کریں تاکہ خلافت الہی کی بقا کے حقدار اور ابدی حیات سے ہمکنار
 ملیں ۔

بیانِ نقشِ دگرِ ملت بر ریزم ؛ کہ ایں ملت جہاں را بارِ دوش است
 دگرِ ملت کہ کارے پیش گیرد دگرِ ملت کہ نویش از نیش گیرد
 نگرود با یکے عالمِ رضامند دو عالم را بہ دوش خویش گیرد ؛ ۴۱
 باغاں عند لیے خویشِ صغیرے براغاں جرہ بازے زود گیرے ۴۲
 امیرِ او بسطانی فقیرنے
 فقیرِ او بدرویشی امیرے

